

УДК 343.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.119>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ЗАСУДЖЕНИХ З ПСИХІЧНИМИ ВІДХИЛЕННЯМИ У КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПУ ГУМАННОГО СТАВЛЕННЯ ТА ПОВАГИ ДО ЇХ ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Василюк І.М.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права та фінансів
Луцького інституту розвитку людини
Відкритого міжнародного університету
розвитку людини «Україна»,
адвокат
ORCID: 0000-0002-7999-6212*

Кушнірук Ю.П.,

*асистент кафедри права та фінансів
Луцького інституту розвитку людини
Відкритого міжнародного університету
розвитку людини «Україна»,
адвокат*

Василюк І.М., Кушнірук Ю.П. Забезпечення права засуджених з психічними відхиленнями у контексті принципу гуманного ставлення та поваги до їх людської гідності в умовах воєнного стану в Україні.

У даній роботі, з урахуванням положень ст. 20 Кримінального кодексу (КК) України, у якій визначено правовий статус осіб з обмеженою осудністю, а також на підставі конституційних засад та принципу забезпечення честі і гідності людини як найвищої соціальної цінності, визначено основні проблеми та розроблені науково обґрунтовані шляхи щодо удосконалення правового механізму з означених питань у сфері виконання покарань і пробації.

Зокрема, встановлено, що у чинному кримінально-виконавчому законодавстві України (ст. 2 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК)) відсутні будь-які норми, які стосувалися б реалізації вказаного вище права засудженими з психічними відхиленнями, що у подальшому виступає однією з детермінант, яка знижує рівень виправно-ресоціалізаційного впливу на зазначену категорію осіб та сприяє вчиненню ними нових злочинів у процесі виконання-відбування покарань.

При цьому звернута увага на той факт, що практично від 7% до 12% засуджених, які щорічно відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк, мають ті чи інші психічні відхилення і є реально обмежено осудними, маючи у зв'язку з цим підвищений рівень суспільної небезпеки та віктимності (здатності стати жертвою протиправних посягань), що обумов-

лює необхідність по-новому підійти на законодавчому та правозастосовному рівнях до забезпечення принципу та права на гуманне ставлення і повагу їх людської гідності.

Констатовано, що серед пріоритетних критеріїв стану забезпечення прав людини в Україні, за якими оцінюється можливість вступу нашої держави в Європейський Союз та НАТО, є гарантування та дотримання у правозастосовній практиці такого принципу, як гуманне ставлення і повагу людської гідності будь-якої особи.

Враховуючи зазначене, у даній роботі доведено, що для вирішення на державному рівні даної проблематики варто ґрунтовно та всебічно з'ясувати зміст та сутність такої міжнародно визнаної правової категорії, як «принцип гуманізму та поваги до прав і свобод людини», що актуально в умовах воєнного стану в Україні.

Ключові слова: право на гуманне ставлення та повагу людської гідності; принципи права; засуджений; психічні відхилення; обмежена осудність; позбавлення волі; воєнний стан; забезпечення.

Vasyliuk I.M., Kushniruk Y.P. Ensuring the rights of convicts with mental disabilities in the context of the principle of humane treatment and respect for their human dignity under the conditions of marital state in Ukraine.

In this work, taking into account the provisions of Art. 20 of the Criminal Code (CC) of Ukraine, which defines the legal status of persons with limited sanity, as well as on the basis of constitutional

principles and the principle of ensuring the honor and dignity of a person as the highest social value, identifies the main problems and develops scientifically based ways to improve the legal mechanism from the specified issues in the field of execution of punishments and probation.

In particular, it was established that the current criminal and executive legislation of Ukraine (Article 2 of the Criminal and Executive Code (CPC)) does not contain any norms that would relate to the realization of the above-mentioned right by convicts with mental disorders, which in the future is one of the determinants, which reduces the level of correctional and resocialization influence on the specified category of persons and contributes to their committing new crimes in the process of execution and serving punishment.

At the same time, attention is drawn to the fact that practically from 7% to 12% of convicts, who annually serve a sentence of imprisonment for a certain period, have one or another mental deviations and are really limited in their judgment, having in this connection an increased the level of social danger and victimhood (the ability to become a victim of illegal encroachments), which necessitates a new approach to the legislative and law enforcement levels to ensure the principle and right to humane treatment and respect for their human dignity.

It was stated that among the priority criteria for the state of human rights in Ukraine, by which the possibility of our country's accession to the European Union and NATO is assessed, is the guarantee and observance in law enforcement practice of such a principle as humane treatment and respect for the human dignity of any person.

Taking into account the above, this work proves that in order to solve this issue at the state level, it is necessary to thoroughly and comprehensively clarify the content and essence of such an internationally recognized legal category as «the principle of humanism and respect for human rights and freedoms», which is relevant in the conditions of military state in Ukraine.

Key words: the right to humane treatment and respect for human dignity; principles of law; condemned; mental disorders; limited judgment; imprisonment; martial law; software.

Постановка проблеми. Як показує практика та вивчення наукової літератури, однією з детермінант, яка знижує рівень реалізації однойменного принципу та забезпечення права засуджених до позбавлення волі на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності, що мають різноманітні психічні відхилення, але були визнані судами суб'єктами кримінальних правопорушень, є правові прогалини та колізії, які пов'язані з відсутністю у кримінально-виконав-

чому законодавстві України реальних правових гарантій з означених питань. Так, серед 61 установи виконання покарань (УВП) та 14 слідчих ізоляторів (СІЗО) і 10 УВП, що виконують функції СІЗО, не передбачено жодної колонії, у якій утримувались би особи, які мали психічні відхилення, та у судовому порядку були визнані обмежено осудними (ст. 20 КК) [1].

Більш того, серед визначених у ст.ст. 94–99 КВК дільниць виправних і виховних колоній не передбачено ті із них, в яких мали б відбувати покарання зазначені категорії засуджених.

В той самий час, за підрахунками учених серед 43 640 засуджених більше 7% складають особи, які мають ті чи інші психічні відхилення, та щодо яких у чинному законодавстві не зазначено жодних правових гарантій, спрямованих на повагу їх людської гідності і честі, як це передбачено у ст. 3 Конституції України [2, с. 7]. Як наслідок, вказані засуджені у процесі виконання-відбування покарань не тільки вчиняють повторні злочини (ст. 34 КК), але й стають об'єктами різноманітних посягань як з боку осіб, які тримаються у колоніях, так і персоналу УВП і СІЗО [3, с. 140–159].

Отже, в наявності складна теоретико-прикладна проблема, предметом якої є принцип гуманізму та поваги до прав і свобод людини, а також є право засуджених з психічними відхиленнями на його застосування, особливо з урахуванням правових реалій і практики воєнного стану в Україні [4].

Виходячи з цього, повне, точне і всебічне з'ясування змісту та соціально-правової природи та забезпечення зазначеного принципу права людини є актуальним завданням сьогодення на всіх рівнях, включаючи й науковий.

Саме тому, **метою** даної наукової статті є доведення необхідності забезпечення у сфері виконання покарань і пробації України вказаного вище принципу та права засуджених до позбавлення волі з психічними відхиленнями, а головним її **завданням** – визначення системоутворюючих ознак права засуджених до позбавлення волі на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності, а також відповідного принципу його забезпечення.

Стан досліджень. Як показали результати вивчення доктринальних джерел, значний внесок у вивчення проблем, пов'язаних із з'ясуванням змісту принципу та забезпеченням права засуджених до позбавлення волі на гуманне ставлення і повагу їх людської гідності, зробили такі науковці, як: К.А. Автухов, В.А. Бадіра, О.М. Бандурка, Є.Ю. Бараш, Б.М. Головкін, Т.А. Денисова, О.М. Джужа, О.Г. Колб, В.Я. Конопельський, І.М. Копотун, В.А. Львовчкін, С.Ю. Лукашевич, В.О. Меркулова, П.П. Михайленко, О.І. Осауленко, М.С. Пузирьов, Г.О. Ра-

дов, В.М. Синьов, М.В. Романов, А.Х. Степанюк, В.М. Трубніков, С.Я. Фаренюк, І.С. Яковець, О.Н. Ярмиш та ін.

Поряд з цим, якщо виходити із змісту існуючих у зв'язку з цим проблем, а також завдань, визначених у Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках, то слід констатувати, що постановка питання щодо з'ясування змісту та сутності зазначеного принципу та права засуджених, які мають психічні відхилення, у сучасних умовах є необхідним елементом та засобом ефективного забезпечення реформ у вказаній галузі суспільної діяльності.

Виклад основних положень. Закріплення в КВК України (ч. 1 ст. 8) права засуджених на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності, у тому числі щодо осіб, які мають психічні відхилення та тримаються у місцях позбавлення волі, вимагає його відмежування від таких певною мірою схожих категорій, як принципи гуманізму та поваги до прав і свобод людини. Як видається, визначатися з таким співвідношенням слід розпочинати з загального розуміння основних понять, що стосуються даної проблематики [5, с. 37].

В тлумачних словниках поняття «принцип» (походить від лат. *principium* – основа, початок) трактується як:

- 1) основне, вихідне положення теорії, вчення тощо, керівна ідея, основне правило діяльності;
- 2) внутрішнє переконання, погляд, що означає норму поведінки;
- 3) основа устрою, дії будь-якого механізму, приладу [6, с. 543].

Враховуючи зазначене, можна констатувати про тісний зв'язок між об'єктивно існуючими певними правилами, що мають основне, вихідне значення й такими суб'єктивними властивостями, як внутрішнє переконання, погляди. Тобто, якщо принципи сприймаються, вони повинні глибоко усвідомлюватися, детально засвоюватися та перетворюватися на професійні переконання. З точки зору філософії, у логічному сенсі принципи постають центральним поняттям, основою системи, узагальнення та поширення будь-якого положення на всі явища тієї галузі, з якої даний принцип було абстраговано [7, с. 77].

Отже, принципи права у загальному значенні – це основні ідеї, що лежать в основі побудови певного інституту права, зокрема, інститутів заохочення і стягнення, на яких має будуватися безпосередня діяльність адміністрації колонії по застосуванню вказаних заходів. Саме принципи, як доведено на науковому рівні, визначають таку діяльність, окреслюють її межі, а також вони ніби зсередини оцінюють здійснювані заходи, дозволяючи при цьому встановити, які

види дій є припустимими і найбільш ефективними, зокрема й у сфері виконання покарань і пробації України [8, с. 26].

В теорії права доведено, що принципи гуманізму та поваги до прав і свобод людини відносяться до категорії загальноправових, оскільки в тій або іншій формі є властивими всім галузям права та законодавства [9, с. 163-164].

Визначаючи особливості застосування принципу гуманізму у кримінально-виконавчій діяльності, деякі учені зробили висновок про те, що під цим принципом слід розуміти засновані на світоглядних положеннях людяності, поваги до гідності людини, основні засади, керівні ідеї, які визначають стратегію і напрями розвитку інститутів та норм цієї галузі права, законотворчу і правозастосовну діяльність, спрямовані на вирішення завдань кримінально-виконавчого права, обумовлені міжнародно-правовими актами з прав людини і поведження із правопорушниками, Конституцією України, в яких закріплено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю, а також повагу до гідності засудженого.

У цілому погоджуючись з такою позицією, слід зауважити, що вказані керівні ідеї не просто закріплені (названі) в кримінально-виконавчому законодавстві, а знаходять своє відображення у різних його нормах, констатуючи при цьому, що гуманізм при виконанні покарання полягає у вимозі дотримання всіма учасниками правовідносин морально-етичних постулатів, що виражені у формі нормативних актів, з визнання людини найвищою цінністю, забезпеченню його прав і свобод, збереженню честі та гідності, вихованню особистості, а також застосуванню інших гуманних заходів правового характеру, достатніх для виправлення засудженого та попередження вчинення нових злочинів.

Виходячи з цього, можна зробити висновок про те, що, по-перше, принцип гуманізму має закріплюватися в певних законодавчих актах (інститутах, нормах, положеннях тощо), які регламентують правовий статус засуджених (ст. 7 КВК), включаючи й осіб з психічними відхиленнями, а також порядок виконання-відбування покарання, а, по-друге, цінним є не саме по собі закріплення принципу в законі, а відображення ідей, що містяться в ньому, в різноманітних правових джерелах, з урахуванням принципів міжнародного права.

При цьому варто мати на увазі, що за загальним підходом, незважаючи на свою значимість, принципи права та законодавства не втілюються в життя автоматично, стихійно. Більше того, само по собі закріплення принципу навіть на рівні закону не забезпечує його автоматичної та безумовної реалізації й дотримання. Тому для

забезпечення втілення усіх правових приписів, необхідні відповідні умови та визначений комплекс організаційних, політичних і юридичних заходів, які б забезпечували їх реалізацію, тобто певні юридичні гарантії.

У науці під юридичним гарантіями розуміють засоби, закріплені в нормах права, які передбачають у своїй сукупності правовий механізм, покликаний сприяти реалізації законів [10].

Як встановлено в ході даного дослідження, усе наведене повною мірою властиве й принципу поваги до прав і свобод людини, який у науці кримінально-виконавчого права тлумачиться доволі широко та, як правило, його сутність підміняється посиланням на різноманітні правові джерела. Зокрема, вчені переконані, що принцип поваги до прав і свобод людини тісно переплітається з принципом гуманізму і знаходить своє відображення у цілій низці норм Конституції України. Насамперед це стосується ст. 3 Конституції, яка проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Натомість, у ст. 55 Конституції України зазначено, що держава гарантує захист прав і свобод людини і громадянина судом, а у ст. 63 Основного закону визначено, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені судом, що досить важливо у контексті забезпечення принципу та права осіб з психічними відхиленнями, які відбувають покарання в УВП і СІЗО.

У цьому сенсі звертає на себе увагу той факт, що наведені норми Конституції України деталізуються у КВК. Зокрема ч. 1 ст. 7 даного Кодексу закріплено положення про те, що держава поважає і охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених, а згідно ч. 2 ст. 7 КВК засуджені користуються всіма правами людини і громадянина, за винятком встановлених обмежень. При цьому, зобов'язання України поважати права людини відображено також й у низці міжнародних угод і конвенцій, ратифікованих нашою державою (ст.ст. 1, 6 Загальної декларації прав людини; ст. 1 Європейської конвенції з прав людини; ст.ст. 1–6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; т. ін.), в тому числі в умовах воєнного стану (ст. 64 Конституції України).

Результати даного дослідження показують також, що у ряді інших випадків принцип поваги до прав людини визначається через категорію «повага», під якою розуміють таке правове положення, згідно з яким, адміністрація та пер-

сонал УВП і СІЗО, як спеціально уповноважені органи держави, які здійснюють покарання, зобов'язані ставитися з повагою до кожної засудженої особи під час відбування ними кримінальних покарань, особливо до тих засуджених, які мають психічні захворювання та відхилення. Такий підхід у науці ґрунтується на тому, що оскільки адміністрація та персонал УВП і СІЗО застосовують заходи державного примусу, вони повинні неухильно дотримуватися Конституції України (ч. 2 ст. 19), кримінально-виконавчого законодавства (ст. 2 КВК) та інших, включаючи міжнародні, документів із захисту прав людини, які визначають межі їх діяльності, гарантуючи таким чином засудженим з психічними відхиленнями право на повагу до їх гідності [11, с. 242].

Якщо узагальнити у цілому визначені на науковому рівні підходи, то у зміст принципу поваги до прав засуджених до позбавлення волі, які мають психічні відхилення, слід віднести наступні структурні елементи, а саме – це:

а) повага до прав людини через ідею про громадянина, який наділений певним комплексом прав, свобод та обов'язків;

б) повага до прав людини через повагу до закону, перш за все, до норм кримінально-виконавчого законодавства;

в) повага до прав людини через шанобливі, засновані на визнанні гідності один одного відносини у середовищі засуджених.

Саме тому, повагу до зазначеної категорії засуджених слід тлумачити не тільки як заборону на незаконне втручання персоналу УВП і СІЗО у сферу людської гідності, але й як їх обов'язок забезпечити за допомогою владних повноважень повагу вказаних осіб у сфері індивідуальної життєдіяльності та одночасно – захист від втручання зі сторони третіх осіб (ст.ст. 31-32 Конституції України). При цьому слід констатувати, що ключовим при такому підході, є посилення на визначення даного принципу через призму прав і свобод людини, закріплених у різних законодавчих актах, що є одною з вихідних юридичних гарантій його практичного втілення, а також необхідною правовою умовою забезпечення правового статусу засуджених до позбавлення волі, які мають психічні відхилення.

Як з цього приводу слушно зробив висновок П.М. Рабінович, право на повагу до гідності людини – це є законодавчо встановлена та гарантована державою сукупність норм, які дають кожній людині та суб'єкту правових відносин мати впевненість у своїй суспільній цінності та можливість усвідомлювати себе як особистість, а також поважати власні моральні принципи й етичні норми, а у випадках, коли виникають будь-які сумніви з цього приводу, вимагати, щоб вони були належним чином обґрунтовані [12, с. 152].

Взявши за основу вказаний науковий постулат, слід визнати, що лише так можна забезпечити існування необхідних юридичних гарантій реалізації вказаного права у сфері виконання покарань і пробації України щодо засуджених, які мають психічні відхилення, особливо в умовах воєнного стану в нашій державі.

Поряд з цим слід зауважити, що юридичні гарантії, незважаючи на певні відмінності у визначеннях, майже однаково розуміються у різних галузях наукових знань та у контексті предмета даного наукового дослідження мають тлумачитися, як:

1) закріплені в чинному законодавстві України засоби, що безпосередньо забезпечують правомірну реалізацію й охорону (захист) прав, обов'язків і законних інтересів засуджених з психічними відхиленнями, які тримаються в УВП та СІЗО;

2) умови, що зобов'язана створити держава (адміністрація УВП та СІЗО) для реалізації правових приписів щодо даної категорії засуджених;

3) система заходів, спрямованих на реалізацію приписів (за змістом);

4) передбачені Конституцією України та іншими законодавчими актами організаційні, а також засоби реалізації правових приписів (за формою), що стосуються забезпечення принципу та права засуджених з психічними відхиленнями на гуманне ставлення та повагу до їх людської гідності в умовах воєнного стану.

Без сумніву, при такому підході варто враховувати й інші, визначені на доктринальному рівні, загальні правові гарантії забезпечення вказаного вище принципу, а саме:

а) компетентність органів та установ виконання покарань, у яких тримаються засуджені з психічними відхиленнями (мова йде про наділення їх необхідними повноваженнями щодо розміщення цих осіб у спеціальних УВП або дільницях колоній);

б) встановлення юридичної відповідальності як посадових осіб системи виконання покарань, так і інших учасників кримінально-виконавчої діяльності (прокурорів, які здійснюють нагляд у цій галузі суспільних відносин; представників органів місцевого самоврядування; членів спостережних комісій т. ін.) за неналежне забезпечення принципу та права вказаної категорії засуджених на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності, враховуючи при цьому, що в умовах воєнного стану зазначене право обмеженню не підлягає (ст. 64 Конституції України);

в) встановлення конституційних принципів та основ процедурно-процесуального порядку захисту й відновлення порушених та обмежених прав цих засуджених, з урахуванням існуючих на сьогодні правових прогалин і колізій у кримінально-виконавчому законодавстві України.

Висновок. Таким чином, виходячи з отриманих результатів даного наукового дослідження та практики виконання-відбування покарань у місцях позбавлення волі, слід визнати, що без закріплення юридичних гарантій у чинному законодавстві України спеціальних правових засобів, у тому числі й тих, що стосуються забезпечення принципу та прав на гуманне ставлення і повагу людської гідності, досить складно досягнути визначеної на нормативно-правовому рівні мети і завдань кримінально-виконавчої діяльності (ст. 1 КВК), суб'єктами якої є персонал УВП і СІЗО та засуджені до позбавлення волі, які мають різноманітні психічні відхилення та у судовому порядку визнані як обмежено осудні особи.

Зазначений підхід обумовлений ще й тим, що серед пріоритетних критеріїв стану забезпечення прав людини в Україні, за якими оцінюється можливість вступу нашої держави в Європейський Союз та НАТО, є гарантування та дотримання у правозастосовній практиці такого принципу, як гуманне ставлення і повагу людської гідності будь-якої особи, що набуває актуальності в умовах воєнного стану щодо засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк та мають при цьому певні психічні розлади (відхилення, хвороби, стани тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна характеристика Державної кримінально-виконавчої служби України: станом на 01.07.2023 року. URL: <https://kvs.gov.ua/important-info/for-public>.
2. Кубрак Р.М., Лень В.В. Кримінально-виконавча характеристика засуджених з психічними відхиленнями до позбавлення волі на певний строк: монографія. Дніпро: видавець Біла К. О., 2018. 272 с.
3. Богатирьов А.І. Антикриміногенний вплив на злочинність у місцях несвободи України: монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 432 с.
4. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.
5. Василюк І.М. Право засуджених до позбавлення волі на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності: дис....канд. юрид.наук: 12.00.08. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2017. 233 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. О. Єрошенко. Донецьк: ТОВ «Глорія Трейд», 2012. 864 с.
7. Колб О.Г., Ремега В.В. Про деякі інституційні принципи кримінально-виконавчої діяльності персоналу органів та уста-

- нов виконання покарань України. *Kelm: Knowledge, Education, Law, Management*, 2017. № 2(18). С. 71–78.
8. Коваль О. Питання та основний зміст принципів права України. *Адвокат*. 2005. № 7. С. 25–29.
 9. Колб О., Литвин А. Про деякі принципи реалізації міжнародних стандартів у місцях позбавлення волі України. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: збірник тез ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції (Львів, 30 травня 2020 року). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2020. С. 163–164.
 10. Курс дистанційного навчання для працівників ОВС. URL: http://www.naia.kiev.ua/tslc/pages/humanright/texts/04_01_u.htm.
 11. Гальцова О.В. Повага до гідності засудженої особи як складова принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 3. С. 241–244.
 12. Рабинович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: навч. посібник. Київ : Атіка, 2004. 464 с.